

دانشگاه فرهنگیان
دوفصلنامه علمی
نظریه و عمل در تربیت معلمان
سال نهم، شماره شانزدهم، پاییز و زمستان ۱۴۰۲

بازشناسی مؤلفه‌های شاگردپروری در تربیت اسلامی باتکیه بر سلوک معلمی شهید ثانی و فیض کاشانی

جابر افتخاری^۱

محمدحسین حیدری^۲

چکیده

اندیشمندان اسلامی با سود بردن از دو منبع مهم و غنی اسلامی یعنی قرآن و سنت، اندیشه‌های تربیتی خود را ارائه نموده‌اند. از این رو، پژوهش حاضر با تمرکز بر آرای تربیتی و سلوک معلمی شهید ثانی و فیض کاشانی به عنوان دو اندیشمند بزرگ اسلامی به دنبال بازشناسی مؤلفه‌های شاگردپروری در نظر ایشان است. در این پژوهش کیفی از روش تحلیل مضمون استفاده شد؛ به این صورت، که دو کتاب منیة المرید تألیف شهید ثانی و کتاب المحجة البيضاء تألیف فیض کاشانی که در حوزه تربیت و اخلاق هستند و در آن‌ها به آداب متقابل شاگرد و استاد پرداخته شده است با روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب و مورد بررسی قرار گرفت. در اسناد بررسی شده ۲۱ مضمون اولیه شناسایی شد که در قالب دو مضمون سازمان‌دهنده سلوک اخلاقی (۱۱)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۲۷
۱. دانشجوی دکتری فلسفه‌ی تعلیم و تربیت، گروه علوم تربیتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران (نویسنده مسئول)

jaber.eftekhari@gmail.com

۲. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران
mh.heidari@edu.ui.ac.ir

مضمون) و سلوک علمی (۱۰ مضمون) دسته‌بندی شده و درنهایت همه مضامین ذیل مضمون فراگیر شاگردپروری قرار گرفته شد. یافته‌های پژوهش، نشان داد که از میان مضامین احصا شده، ۹ مضمون؛ مهربانی و خیرخواهی، عفت نفس و خلوص نیت، رعایت انصاف و احترام، رضای خداوند، تواضع و فروتنی، ممانعت تلویحی، توجه به فهم و استعداد، آموزش تدریجی و رتبه‌بندی مطالب و همراهی علم و عمل از غنای بیشتری برخوردار بوده و در آثار بررسی شده حضور پرمایه‌ای داشته‌اند و مهم‌ترین مؤلفه‌های شاگردپروری از منظر شهید ثانی و فیض کاشانی به حساب می‌آیند؛ بنابراین می‌توان نتیجه گرفت اندیشمندان اسلامی نظیر شهید ثانی و فیض کاشانی به اهمیت و نقش معلم واقف بوده و ضمن توجه به مؤلفه‌های معلم شاگردپرور، بخشی از آثار خود را به شرح این مهم اختصاص داده‌اند؛ لذا سودبردن از این منابع می‌تواند ما را در تربیت معلمان شاگردپرور یاری رساند.

کلیدواژه‌ها: تربیت اسلامی، سلوک معلمی، شاگردپروری، شهید ثانی، فیض کاشانی.

مقدمه

انسان، همواره در مسیر تعلیم و تربیت نیازمند راهبرانی است که در گستره تاریخ با عناوینی مختلف شناخته و متمایز گشته‌اند؛ چنان‌که در فرهنگ اسلامی عباراتی چون معلم، مربی، استاد، مدرس، مراد، مرشد و پیر طریقت بر ایشان اطلاق شده است. هرچند تفاوت در انگیزه و باور، برخورداری از ویژگی‌های خاص، پی‌جویی اهداف متفاوت و کاربرد روش‌های ابتکاری در تربیت شاگردان سبب تمایز این افراد از یکدیگر می‌شود؛ اما اشتراک در مسیر تکامل و تربیت تمام این نام‌ها را تحت لوای عنوانی به نام معلم درآورده است. در این میان برخی از معلمان افق خویش را از انتقال سطحی معلومات فراتر نهاده و با شاگردپروری و آراستن آن‌ها به فضایل انسانی به تکثیر خویش پرداخته و نیک‌نامی و وارستگی خویش را امتداد داده‌اند (رمضانی، حیدری و نوروزی، ۱۳۹۶). از این رو، معلمی ورای معانی گوناگون در فرهنگ‌های مختلف حائز احترام است، تا جایی که فیلسوفان معنی‌گرا در کمک به رشد و تکامل

شخصیت، معلم را همکار خداوند دانسته‌اند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۴، به نقل از باتلر^۱، ۱۹۶۸) و در آموزه‌های اسلامی نیز معلم، آراسته به شئون الهی و رهرو پیامبران معرفی شده است. این جایگاه برآمده از این حقیقت است که بدون حضور معلم در فرایند تعلیم و تربیت، شاگرد را توان و انگیزه رشد و تعالی نبوده و جوامع و فرهنگ‌ها به شکوفایی نخواهند رسید (رمضانی، حیدری و نوروزی، ۱۳۹۸). همچنین برخی از معلمان با وقوف به این جایگاه، پی‌جویی توأمان تعلیم و تربیت و فراتر از آن شاگردپروری را مد نظر قرار داده‌اند. در این زمینه شاگردپروری به معنای برآورده شدن حقیقت تعلیم و تربیت در نظام ارتباطی استاد با شاگردان است، زیرا حقیقت علم به وجود عالم قائم است و انسان عالم مهم‌ترین ثمره نظام تعلیم و تربیت دینی است که با کوشش و جهد علمی و عملی استاد در اختیار جامعه قرار داده می‌شود و موجبات پیشرفت جامعه را فراهم می‌نماید (عابدینی، ۱۳۹۹). علاوه بر این، شاگردپروری برگرفته از فضایل و ویژگی‌های متعدد در وجود معلمانی است که اول به تربیت و رشد خویش توجه داشته و در مرحله بعد با وجودی سرشار از مهر، نوع دوستی و اشتیاق به معلمی، تربیت شاگردان خویش را دنبال نموده‌اند (رمضانی، یآوری و حیدری، ۱۴۰۱). البته در سالیان اخیر از نقش تربیتی معلمان کاسته شده و شاگردپروری در افق نگاه ایشان رنگ باخته و بسیاری از معلمان در بهترین حالت به عادی یا اثربخش بودن رضایت‌داده و کمتر به تأثیرگذاری عمیق بر شاگردان اندیشیده‌اند (رمضانی، حیدری و نوروزی، ۱۳۹۸).

باتوجه به مطالب گفته شده بازنگری در نقش و وظیفه معلمان بهترین راهکار برای حل معضل پیش آمده و بهبود شرایط مذکور است و اگرچه در فرهنگ اسلامی شمار معلمان شاگردپرور بسیار است؛ اما به واسطه برجسته‌ساختن جوانبی مانند فیلسوف، عارف، ادیب، پزشک و ... وجه شاگردپروری آن‌ها مغفول مانده و پرداختن به ویژگی معلمان شاگردپرور معقول می‌نماید. به این صورت که با نگاهی به گذشته می‌توان ویژگی‌های معلمانی که در عرصه تربیت و شاگردپروری آزمون خویش را پس داده و به توفیقاتی دست یافته‌اند را کاوش نمود. از این رو بخشی از مطالعات وسیع و عمیق در حوزه تعلیم و تربیت پرداختن به اندیشه افرادی است که از آنان به عنوان مربیان بزرگ یاد

1. Judith Butler

می‌شود (شاتو^۱، ۱۳۸۷). در دانشگاه و مراکز علمی و پژوهشی نیز پرداختن به این موضوع رواج داشته و در این میان بررسی اندیشه مربیان بومی نسبت به سایر مربیان مقدم است (میرزامحمدی، ۱۳۸۶)؛ لذا یکی از موضوعاتی که کمتر به آن پرداخته شده است بررسی اندیشه مربیان بزرگی نظیر شهید ثانی و فیض کاشانی است و تبیین ویژگی‌های این دو اندیشمند اسلامی در جایگاه معلمانی شاگردپرور می‌تواند یاری‌کننده معلمان دغدغه‌مندی باشد که خواهان آشنایی با الگوهای ناب معلمی‌اند؛ بنابراین در پژوهش حاضر تلاش بر این است تا ویژگی‌های شهید ثانی و فیض کاشانی در جایگاه معلمی شاگردپرور را استخراج نموده و به تحلیل این ویژگی‌ها پرداخته شود تا ضمن بازشناسی مؤلفه‌های شاگردپروری از معلمان طلب نماید که در فعالیت‌های تربیتی طرحی نو در انداخته و افق حرفه‌ای خود را از آموزش محوری و به‌خاطر‌سپاری مطالب به شاگردپروری تغییر دهند. از این رو پژوهش حاضر باتکیه بر آثار اخلاقی و تربیتی و سلوک معلمی فیض کاشانی و شهید ثانی به دنبال بازشناسی مؤلفه‌های شاگردپروری در بستر اسلامی است. بدین امید که یافته‌ها و نتایج آن بتواند ما را در تربیت معلمانی شاگردپرور و شاگردانی رهرو یاری رساند. از این رو پرسش پژوهش حاضر این است که با بررسی اندیشه‌ها، آثار تربیتی و سلوک معلمی فیض کاشانی و شهید ثانی چه مؤلفه‌هایی از شاگردپروری می‌توان احصاء نمود؟

پیشینه پژوهش

بررسی ویژگی‌های معلم یکی از موضوعات مورد علاقه پژوهشگران مختلف بوده است و اگرچه اشاره به تمام پژوهش‌های مرتبط در این پژوهش مقدور نمی‌باشد؛ اما به جدیدترین آن‌ها اشاره شده است. به‌عنوان نمونه؛ کریم‌نژاد لالمی، خنیفر و سعادت‌تی-شامیر (۱۴۰۱) در پژوهشی دریافتند که مدل مفهومی برگرفته از گفتار و رفتار امام حسین (ع) و به‌کارگیری آن در رابطه بین معلم و شاگرد، انتزاعی‌ترین ایده سامان‌دهنده به جریان آموزش و پرورش است. رمضانی، یآوری و حیدری (۱۴۰۱) در پژوهشی ویژگی‌های سقراط به‌عنوان معلمی الهام‌بخش را در دو حیطه سلوک فردی- معاشرتی و

سلوک علمی-تربیتی و چهار مضمون منش علمی و دانشوری، منش اخلاقی و رفتاری، منش اجتماعی و بین فردی و منش تعلیمی و تربیتی دسته‌بندی نموده‌اند. نادری، حیدری و میرباقری‌فرد (۱۴۰۰) در پژوهش خود مهم‌ترین ویژگی‌های معلم شاگردپرور را عبودیت و بندگی خداوند، حسن خلق، تخصص و تبحر علمی، کلام نافذ و تاثیرگذار، مجاهدت در کسب علم و حفظ حرمت و شخصیت شاگردان بیان کرده‌اند. براساس یافته‌های پژوهش رضازاده، نجف‌آبادی و کافی موسوی (۱۳۹۹) مؤلفه‌های شاگردپروری بانو امین در دو بعد علمی و اخلاقی طبقه‌بندی شده است. در بعد علمی مؤلفه‌هایی همچون: ایجاد روحیه علمی و انگیزه پژوهش، الگوی علمی و ایجاد نظام صحیح فکری و در بعد اخلاقی مؤلفه‌های تبیین مسائل اخلاقی و معنوی، دعوت شاگردان به مبارزه با هوای نفس، تحریک ایمان و اعتقادات دینی متریان، ایجاد تعادل بین مادیات و معنویات مطرح است. رضانی، حیدری و نوروزی (۱۳۹۸) در پژوهشی ویژگی‌های معلم الهام‌بخش را در سه حیطه سلوک فردی، سلوک اجتماعی و سلوک تعلیمی شامل منش اندیشه‌ورزی، منش دانشوری، سجایای اخلاقی-معنوی، مراودات نجیبانه، مردم‌داری، مسئولیت‌پذیری اجتماعی، همدلی با همکسوتان، بلاغت و سخنوری، توان‌افزایی متعلمان، مجد معلمی، اصول تدریس و تدبیر آموزشی می‌دانند. رضانی، حیدری و نوروزی (۱۳۹۶) در پژوهشی ویژگی‌های معلم الهام‌بخش را شوق فراگیری، احاطه علمی، گشاده‌دستی علمی، تقید دینی، زهد، ثبات قدم، نظم و برنامه، شوخ‌طبعی، تکریم و اعزاز استادان، رفاقت با شاگردان، عطوفت با پرسش‌گران، شیوایی بیان، رفتار مهرآمیز، شغل ندیدن معلمی و دلدادگی به آموزگاری می‌دانند. اسلامی (۱۳۹۶) در پژوهشی نشان داد که در اندیشه گابریل مارسل در ارتباط با رابطه معلم و شاگرد سه نوع دلالت تربیتی وجود دارد که شامل: برقراری ارتباط اصیل و انسانی، فراهم کردن زمینه برای تجربه هستی و گفت‌وگو به‌عنوان مناسب‌ترین روش تدریس است. مظفری‌پور (۱۳۹۵) در پژوهشی ویژگی‌هایی چون: داشتن علاقه و ذوق نسبت به موضوع و رشته تدریس، علاقه به دانش‌آموزان و دوست داشتن آن‌ها، شوخ‌طبعی و روحیه طنزگونه، داشتن مهارت گوش دادن، ارتباط مؤثر با دانش‌آموزان، ایجاد محیط گرم و حامی برای بروز خلاقیت، مهارت‌های گفتاری و فن بیان، استفاده از استعاره و تشبیه، استفاده از داستان، ایجاد تصویر و القای بینش از طریق سخن، تناسب بین گفتار و رفتار را از ویژگی‌های

معلمان اثربخش دانسته است. رضانی، بختیار نصرآبادی و نوروزی (۱۳۹۳) در پژوهشی به ویژگی‌هایی چون برخورداری از علم، آشنایی با متریان و شناخت آن‌ها، خشیت الهی، اخلاص و حق‌پویی، صداقت، صبر و شکیبایی، مهربانی، تواضع و آراستگی اشاره داشته‌اند. اکبری، تقوی، قنبری، باقری و عطوفی (۱۳۹۳) در پژوهشی توانایی علمی استاد در تدریس، رعایت مقررات، پوشش و ظاهر و نوع برخورد استاد را از خصوصیات معلم خوب دانسته‌اند. عبداللهی، دادجوی توکلی و یوسلیانی (۱۳۹۳) در تحقیق خود داشتن توانایی کلامی برای انتقال مفاهیم به دانش‌آموزان، توضیح تکالیف به زبان روشن، تعامل محترمانه با والدین دانش‌آموزان، بیان نتایج درس به زبان روشن، آماده کردن پیشاپیش مواد آموزشی برای استفاده در کلاس، ایجاد فرصت برای موفقیت همه دانش‌آموزان، بهره‌گیری از مفاهیم و زبان متناسب با سن و سوابق دانش‌آموزان را مهم‌ترین شایستگی‌های شناسایی شده برای معلمان اثربخش دانسته‌اند. پژوهش غفاری هاشجین، کشاورز شکری، میرزامحمدی و امروزامینی (۱۳۹۱) نشان داد که امام خمینی (ره) به تربیت صحیح انسان و کسب عادات و رفتارهای درست و درونی‌ساختن آن‌ها توجه خاص داشته است و مسئله اساسی در زمینه تعلیم و تربیت را روح و قلب آدمی می‌داند و مؤلفه‌های اخلاق علمی ایشان شامل؛ نظم و تواضع، احاطه و تسلط علمی، خلاقیت و نوآوری علمی و روحیه انتقاد است و مؤلفه‌های شاگردپروری در سه محور تربیت اخلاقی، تربیت سیاسی و تربیت علمی قرار گرفته است. مینگویی و چینگ^۱ (۲۰۱۳) در پژوهشی به این نتیجه رسیده‌اند که معلمان آمریکایی اهمیت بیشتری برای سازگاری معلمان، حس شوخ‌طبعی و مسئولیت‌پذیری فائند درحالی‌که چینی‌ها اهمیت بیشتری به صبر، سازگاری، مراقبت و دوستی می‌دهند. وندر هایدن و همکاران^۲ (۲۰۱۵) در پژوهش خود خصوصیات معلمانی را که قادر به ایجاد تغییر موفق در سطح کلاس و مدرسه هستند، چنین عنوان کرده‌اند: به دنبال یادگیری مادام‌العمر و مشتاق به یادگیری هستند، آماده ارائه راهنمایی و مشاوره بوده و همیشه در دسترس هستند، مثبت، متعهد، معتمد و مطمئن هستند، اهل نوآوری‌اند و احساس مسئولیت می‌کنند و آماده همکاری

1. Minghui, & Qinghua
2. van der Heijden et al

هستند. پاول و پارکر^۱ (۲۰۱۷) در پژوهش خود بیان نموده‌اند که شرکت‌کنندگان، معلمان موفق را در جنبه‌های بین‌فردی و شخصی غنی و ویژگی‌های معلمان ناموفق را عدم شناخت و دانش نسبت به شاگردان و عدم مراقبت و حمایت از ایشان، روش‌های تدریس بدون انعطاف و استانداردهای متناقض دانسته‌اند.

با نگاهی به پیشینه پژوهش می‌توان دریافت اگرچه پژوهش‌هایی در زمینه بررسی ویژگی‌های معلمان اثربخش، شاگردپروری، معلم الهام‌بخش، رابطه معلم و شاگرد انجام شده است اما پژوهشی که به بررسی این موضوع از دیدگاه دو اندیشمند بزرگ اسلامی یعنی فیض کاشانی و شهید ثانی پرداخته باشد یافت نشد. ازاین‌رو در پژوهش حاضر با واکاوی اندیشه‌های تربیتی و سلوک معلمی این دو اندیشمند به شناسایی مؤلفه‌های شاگردپروری از منظر آن‌ها پرداخته می‌شود تا مسیر تربیت شاگردانی رهرو و معلمانی شاگردپرور را در اختیار معلمان قرار داده و آن‌ها را در راستای رسالت خطیر خود یاری رساند تا با گام نهادن در مسیر تربیت اسلامی راه رسیدن به کمال و حیات طیبه فراهم گردد.

روش‌شناسی

امروزه بسیاری از دانشمندان علوم انسانی و اجتماعی بر روش‌های کیفی پژوهش تاکید می‌ورزند. در این زمینه یکی از روش‌های رایج پژوهش کیفی، تحلیل مضمون است که یکی از فنون تحلیلی مناسب در پژوهش‌های کیفی به‌شمار می‌آید و به‌صورت گسترده استفاده می‌شود که از آن می‌توان برای شناخت الگوهای موجود در داده‌های کیفی استفاده نمود. با توجه به اینکه هدف پژوهش حاضر بازشناسی مؤلفه‌های شاگردپروری فیض کاشانی و شهید ثانی است، برای این که بتوان در محتوای آن‌ها غور کرده و آن‌ها را به‌صورت دقیق و عمیق بررسی کرد از روش تحلیل مضمون استفاده شد، زیرا در این روش به بافت داده‌ها و نکات ظریف آن‌ها بیشتر توجه می‌شود و از شمارش کلمات و عبارات آشکار فراتر می‌رود و بر شناخت و توضیح ایده‌های صریح و ضمنی تمرکز می‌کند و از کدهای مضامین اصلی برای تحلیل عمیق‌تر داده‌ها استفاده می‌شود (عابدی جعفری، تسلیمی، فقیهی و شیخزاده، ۱۳۹۰).

بنابراین در پژوهش حاضر اجرای روش تحلیل مضمون براساس تحلیل شبکه مضامین که نخستین بار توسط استرلینگ^۱ (۲۰۰۱) توسعه یافته است، انجام شد. مطابق این روش، تحلیل شبکه مضامین در سه سطح مضمون‌های پایه (کدها و نکات کلیدی موجود در متون)، مضمون‌های سازمان‌دهنده (مقولات به‌دست‌آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه) و مضمون‌های فراگیر (مضمون‌های عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل) انجام شد.

لازم به ذکر است که پژوهش حاضر از نوع غیرحدوثی یا غیرپیدایشی^۲ است، زیرا ابتدا داده‌ها گردآوری شده و در مرحله بعد به تجزیه و تحلیل آن‌ها پرداخته شده است (میکات و مورهاوس^۳، ۱۹۹۴). همچنین تجزیه و تحلیل داده‌های کیفی براساس رویکرد مسلط توصیفی- تفسیری می‌باشد. از آنجایی که تحلیل داده‌ها اساس اعتبار پژوهش‌های کیفی است، پژوهشگران به همان صورت که میکات و مورهاوس (۱۹۹۴) بیان کرده‌اند به‌عنوان ابزار پژوهش توصیف می‌شوند. علاوه‌براین انتخاب معلمان شاگردپرور براساس ویژگی‌های ذکرشده در مقدمه و وجود مؤلفه‌هایی چون وجهه علمی، شاگردپروری، نفوذ کلام و تاثیرپذیری ماندگار و شخصیت اخلاقی با روش نمونه‌گیری هدفمند انجام گرفت و از آثار این دو اندیشمند کتاب *المحججه البيضاء فی تهذیب الاحیاء* نوشته فیض کاشانی و کتاب *منیة المرید فی ادب المفید و المستفید* به‌صورت هدفمند انتخاب شده است، زیرا این دو اثر در حوزه اخلاق و تربیت اسلامی بوده و در آن‌ها به موضوع آداب متقابل شاگرد و استاد و آداب تعلیم و تعلم در اسلام اشاره شده است. لازم به ذکر است که مقایسه مستمر داده‌ها تا رسیدن به نقطه اشباع‌شدگی و حصول اطمینان از عدم دستیابی به اطلاعات جدیدتر صورت گرفت. در پایان به‌منظور اعتباریابی داده‌ها از روش بازنگری^۴ استفاده شد. به این صورت که پژوهشگر در چندین مرحله محتوای تحلیل شده را دوباره مورد بررسی و تحلیل قرار داد تا از نحوه کدگذاری و تحلیل خود اطمینان یابد.

-
1. Attride-Stirling
 2. Nonemergent design
 3. Maykut, P & Morehouse
 4. recheck

جدول ۱. شرح مؤلفه‌های گزینش دو اندیشمند اسلامی

مؤلفه	شهید ثانی
وجه علمی	تدریس مذاهب پنجگانه به گونه‌ای که در هر مذهبی طبق مبانی آن فتوا می‌داد (امین، اعیان الشیعه، ۱۴۰۶ ق، ج ۷، ص ۱۵۳) و شناخت علوم مختلف از قبیل: هیئت، طب، ریاضی، ادب عربی، فلسفه، عرفان و سایر علوم که ثمرات آن تألیف هفتاد اثر است که برخی از آن‌ها عبارتند از: روض الجنان فی شرح ارشاد الاذهان، مسالک الافهام فی شرح شرائع الاسلام، الفوائد العلیة فی شرح النفلية، المقاصد العلیة فی شرح الألفية، مناسک الحج الكبير و مناسک الحج الصغير، الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة، رساله فی شرح بسمله، حقائق الایمان، منیة المرید فی ادب المفید و المستفید، مسکن الفؤاد عند فقد الاحبة و الاولاد است (رفیعی، ۱۴۰۰).
شاگردان	نورالدین علی بن حسین موسوی عاملی، سید علی حسینی جزینی عاملی، حسین بن عبدالصمد عاملی، علی بن زهره جبعی، سید نورالدین کرکی عاملی، بهاءالدین محمد بن علی عودی جزینی، شیخ محی الدین بن احمد میسی عاملی، سید عزالدین حسین بن ابی الحسن عاملی، شیخ تاج الدین بن هلال جزائری (امین، اعیان الشیعه، ۱۴۰۶ ق، ج ۷، ص ۱۵۴)
نفوذ کلام و تاثیر ماندگار	خوانساری صاحب روضات الجنات می‌نویسد: تاکنون در جمع دانشمندان بزرگ و برجسته شیعه کسی را به یاد ندارم که از لحاظ شکوه شخصیت، سعه صدر، خوش فهمی، حسن سلیقه، نظام و برنامه تحصیلی، کثرت استادان، ظرافت طبع، معنویت سخن و پختگی و بی‌نقص بودن آثار علمی به پای او برسد و این استاد بزرگوار در تخلق به اخلاق الهی و قرب و منزلت چنان می‌نمایاند که تالی تلو معصوم (ع) است؛ یعنی بلافاصله در رده پس از معصومان قرار دارد (سید محمدباقر موسوی خوانساری، روضات الجنات، ج ۶، ص ۸۰)
شخصیت اخلاقی	شهید ثانی اهل عرفان، اخلاق و صاحب کرامات بود (رفیعی، ۱۴۰۰)
مؤلفه	فیض کاشانی
وجه علمی	فیض بخشی از عمر خود را به مطالعه، تحقیق، پژوهش و نگارش در حوزه فلسفه، کلام، عرفان، اصول صرف نمود و به تألیف صد و شانزده اثر پرداخت که برخی از آن‌ها عبارتند از: الصافی فی تفسیر القرآن، الوافی، الشافی، المحججه البیضاء فی تهذیب الاحیاء، الحقائق فی اسرار الدین، الکلمات المکنونه فی بیان التوحید، رساله زاد السالک (رفیعی، ۱۴۰۰) دانشمندانی چون سیدمحسن امین در اعیان الشیعه، تنکابنی در زندگی دانشمندان، خوانساری در روضات الجنات، دوانی در مفاخر اسلام، رسول جعفری در مقدمه ده رساله فیض و دیگران با پژوهش درباره ابعاد شخصیت علمی فیض آن عالم بزرگ را به اوصاف برجسته و کمالات کم نظیر و فرهیختگی شناخته و شناسانده‌اند (فاضلی، ۱۳۸۹، ۸۴)

محمدباقر مجلسی مؤلف بحار الانوار، وی از محضر فیض زمانی که در اصفهان ماندگار شد بهره‌های فراوان برد (کریم جوانشیر، نامداران راحل، ص ۹۰). سید نعمت الله جزایری، محمد محسن عرفان شیرازی، قاضی سعید قمی، ملامحمدصادق خضری، شمس الدین قمی (محمد علم الهدی، معادن الحکمه، ج ۱، ص ۹-۱۶). محمد، مشهور به علم الهدی فرزند فیض که دارای آثار علمی فراوانی است. معین الدین، فرزند دیگر وی که او نیز در فقه و حدیث متبحر و دارای تألیفات است. محمد مؤمن برادر فیض از فقیهان و مدرسان دوران خود. شاه مرتضی پسر برادر فیض و دو فرزند او که هر سه از بزرگان عصر خود بوده‌اند (همان، ص ۲۶-۳۰)	شاگردان
خوانساری مؤلف روضات الجنات اینگونه از او ستایش می‌کند: مقام او در فضل، فهم، مهارت او در فروع و اصول، تألیفات بسیار او که با عبارات زیبا و استحکام معنا نگارش یافته‌اند مشهورتر از آن است که بر احدی از این طایفه تا پایان روزگار پوشیده باشد (سید محمدباقر موسوی خوانساری، روضات الجنات، ج ۶، ص ۸۰) علامه امینی درباره وی می‌گوید: ملامحسن فیض، پرچمدار فقاها و حدیث و گلدسته رفیع فلسفه، مخزن معارف دین، اسوه اخلاف و منبع جوشان دانش هاست و بعید می‌نماید که روزگار دیگر همانند او فرزندی را بیاورد (عبدالحسین امینی، الغدیر، ج ۱۱، ص ۳۶۲) محدث قمی درباره فضل و مقام او می‌نویسد: وی در علم، ادب و فراوانی دانستی‌ها و به-کارگیری تعبیرات و عبارات‌های زیبا و رسا در نوشته‌های خویش و تسلط همه‌جانبه به علوم عقلی و نقلی زبانزد و مشهور است (شیخ عباس قمی، الکنی و الالقاب، جلد ۳، ص ۳۹)	نفوذ کلام و تاثیر ماندگار
به گفته سید محمد باقر خوانساری: «فیض کاشانی در مراتب معرفت و اخلاق و تطبیق ظواهر بر باطن، با ذوق و سلیقه خود، مانند غزالی بوده و بسیاری از تصنیفات خود را به روش او نوشته است (سید محمدباقر موسوی خوانساری، روضات الجنات، ج ۶، ص ۸۰)	شخصیت اخلاقی

یافته‌ها

در این بخش از پژوهش، پس از بررسی و تحلیل آثار این دو اندیشمند دینی، ۲۱ مضمون مهم شاگردپرووری به‌همراه نمونه در جدول شماره ۲ آورده شده است. همچنین پس از بازشناسی مؤلفه‌های شاگردپرووری، این مضامین اولیه در ذیل مضامین کلی‌تری با عنوان مضامین سازمان‌دهنده در دو دسته سلوک اخلاقی و سلوک علمی و مضمون فراگیر شاگردپرووری دسته‌بندی شدند.

جدول ۲. مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر شاگردپروری شهید ثانی و فیض کاشانی

مضمون فراگیر	مضامین سازمان-دهنده	مضامین پایه	نمونه	فراوانی
شاگردپروری	سلوک اخلاقی	مهربانی و خیرخواهی	باید خواهان اموری باشد که خود نسبت به آن امور در مورد خویشتن احساس علاقه می نماید و هرگونه شر و بدی را که برای خویش نمی‌پسندد برای شاگردان نیز نپسندد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	۹
		مصلحت-اندیشی	معلم باید در صورتی که مشقتی فزون از حد در میان نباشد در تقدیم و تاخیر حضور خود در جلسه درس در طی ساعات روز مصالح جماعت شاگردان را مراعات کند (شهید ثانی).	۲
		عفت نفس و خلوص نیت	شاگردان را تدریجاً به آداب و آئین‌های پسندیده و تمرین روحی نسبت به آداب دینی و حقایق و اسرار دقیق اسلام آشنا نموده و انس و عادت به صیانت نفس را در تمام شئون زندگی بارور سازد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	۶
		رعایت انصاف و احترام	اگر از شاگردی گفتاری سودمند شنید به اهمیت و ارزش آن اعتراف نماید گرچه شاگرد فرد کم سن و سالی باشد زیرا انصاف و اعتراف به اهمیت افکار دیگران از برکات علم است (فیض کاشانی و شهید ثانی).	۷
		رضای خداوند	باید از بذل جان در راه خدا دریغ نرزد و سراپای وجود خود را در طریق رضای خداوند قرار دهد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	۵
		تشویق و تحسین	باید شاگرد را به اشتغالات علمی در تمام اوقات تشویق کرده و تکرار محفوظات را در اوقات مناسب از آن‌ها درخواست کند و اگر شاگردی مباحث را از بر کرده و به-خاطر سپرده است از او تجلیل به عمل آورد (شهید ثانی).	۳

۶	در پایبند بودن به حسن خلق نسبت به سایر مردم وظیفه بیشتری دارد و موظف است که تواضع، رفق و مدارای کامل را درباره دیگران معمول دارد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	تواضع و فروتنی		
۲	آنگاه که می‌خواهد در جلسه درس حضور یابد لازم است با وضو و پاکیزه از هرگونه کثافت و پلیدی باشد و بدن و جامه خویش را نظیف و خوش بو سازد (شهید ثانی).	آراستگی ظاهر		
۱	از کثرت مزاح و شوخی و خنده‌های زیاد از حد پرهیز کند زیرا اینگونه کارها از هیبت معلم می‌کاهد و حرمت و شکوه او را از دل‌ها بیرون می‌کند (شهید ثانی).	شوخی طبعی		
۳	باید قبل از شروع به بحث و کاوش علمی و تدریس به‌عنوان تبریک و تیمن چندآیه‌ای از قرآن کریم را قرائت کرده و پس از آن برای خود، حاضران و سایر مسلمین دعا کند (شهید ثانی).	ارتباط مداوم با قرآن و دعا		
۵	اگر شاگرد با تعریض، کنایه و اشاره به لغزش و تخلف خویش پی‌نبرد باید بی‌پرده البته در غیاب دیگران او را از ارتکاب خلاف نهی کند و اگر موثر نیفتاد باید علناً در حضور دیگران او را از خلاف کاری منع کند (فیض کاشانی و شهید ثانی).	ممانعت تلویحی		
۴	باید مقام علم را ارج نهاده و آن را به خواری و ابتذال و فرومایگی نکشاند و آن را در اختیار نااهل قرار ندهد و به مکانی که منسوب به شاگرد اوست نبرد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	حفظ منزلت علم	سلوک علمی	
۷	باید همه توان و نیروی خویش را در تفهیم و تقریب مطالب به ذهن شاگرد به‌کار گیرد و درجه استعداد و قدرت درک و توانایی حافظه او را مد نظر قرار دهد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	توجه به فهم و استعداد		

۴	نباید استفاده علمی از افرادی که در مقام و دینداری و یا علوم دیگر پایین‌تر از او هستند را ننگ بدانند و باید از هرکسی بهره‌ای ببرد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	گشوده‌ذهنی	
۱	به علت اطاله سخن ذهن شاگردان خسته می‌شود و هدف تعلیم از میان می‌رود. همچنین نباید درس را چنان کوتاه و محدود برگزار نمود که موجب نقص قسمتی از بیان گردد (شهید ثانی).	اعتدال و اقتصاد در بیان	
۳	باید ملازمت و همبستگی با اشتغالات علمی را مطلوب خویش برشمرده و آن را سرمایه زندگانی خود تلقی نماید (شهید ثانی).	مداومت در تحصیل	
۵	شاگردان را تدریجا به آداب و آئین‌های پسندیده و تمرین روحی نسبت به آداب دینی و حقایق و اسرار دقیق اسلام آشنا سازد آن‌ها را از اشتغال به امور غیرواجب قبل از اشتغال به امور واجب و از اشتغال به واجب کفائی قبل از اشتغال به واجب عینی بازدارد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	آموزش تدریجی و رتبه‌بندی مطالب	
۴	کسی که می‌خواهد عهده‌دار منصب تعلیم گردد باید خویش را برای تصدی چنین مقامی آماده سازد و این شایستگی باید در تمام مظاهر وجود او پدیدار باشد و اساتید صالح نیز صلاحیت او را تایید و گواهی کنند (شهید ثانی).	صلاحیت علمی	
۱	یکی از وظایف معلم این است که وقتی درباره موضوعی سوال کردند که بدان احاطه و آگاهی ندارد یا به مساله‌ای برخورد کند که فاقد اطلاع است باید به عجز خود اعتراف نموده و بگوید از آن اطلاعی ندارم (شهید ثانی).	اعتراف به نادانی	

۳	باید نتایج سودمند مسائل دقیق و نکات پیچیده و ناآشنا را برای شاگردان خود مطرح سازد و از آن‌ها درخواست پاسخ نماید و با این کار قدرت درک آن‌ها را بیازماید (شهید ثانی).	پرسشگری	
۷	همراه با علوم و آگاهی خویش به تدریج آن‌ها را به کار بندد زیرا اهتمام و عنایت هر فرد خردمند در عمل به علم مصروف می‌گردد (فیض کاشانی و شهید ثانی).	همراهی علم و عمل	

۱. سلوک اخلاقی

مهربانی و خیرخواهی

معلم، شاگردان را مانند فرزندان خود بداند. پیامبر خدا (ص) فرموده است: «من برای شما مانند پدر نسبت به فرزندش هستم» و همان‌گونه که فرزندان یک پدر باید همدیگر را دوست بدارند و در راه رسیدن به مقاصد یار هم باشند، سزاوار است شاگردان نیز با یکدیگر دوستی پیشه کنند؛ بی‌شک اگر مقصود آن‌ها آخرت است باید چنین باشند و اگر هدف آنان دنیاست جز حسادت و بغض و کینه میان آن‌ها نخواهد بود؛ زیرا دانشمندان و طالبان آخرت پویندگان راه حق و مسافرانی به‌سوی آن هستند. دنیا و سال‌ها و ماه‌های آن منزلگاه‌های این راه است و باتوجه‌به اینکه رفاقت مسافران در مسافرت به شهرها سبب ایجاد دوستی و محبت میان آن‌ها می‌شود، روشن است که همراهی در سفر به‌سوی فردوس اعلا چگونه خواهد بود.

مصلحت‌اندیشی

یکی از وظایف بسیار مهم و اساسی معلم نسبت به شاگردان این است که اگر شاگرد و یا شاگردانی که نزد او درس می‌خوانند، نزد استاد دیگری نیز سرگرم تحصیل گردند، رنجیده‌خاطر و آزرده نشود؛ چراکه او باید در این زمینه فقط مصالح شاگردان را در نظر گیرد و منافع و مصالح شاگردان را به‌هیچ‌وجه، قربانی اغراض شخصی و حفظ حیثیت خویش نکند. اکثر معلمان و اساتید کم‌ظرفیت و نادان به‌خاطر اشتغال شاگردان آن‌ها نزد معلم و استاد دیگر دچار رنجیدگی خاطر می‌شوند. باید گفت که این تنگ‌نظری یکی از مصیبت‌ها و آسیب‌های دردناکی است که گریبان‌گیر معلمان نادان و نابخرد می‌گردد.

عفت نفس و خلوص نیت

معلم باید در پویائی از علم و یا بذل و اعطای آن به دیگران، دارای خلوص نیت باشد و در مسیر تعلیم و تعلم در جهت هدفی الهی و انسانی گام بردارد و هیچ‌گونه شوائب انتفاعی و مادی را با این هدف الهی نیامیزند. زیرا محور و کانون ارزش علم و رفتار هرکسی بر قصد و نیت است که اعمال و رفتار انسان گاهی همچون سفال و کوزه شکسته‌ای فاقد ارزش و اعتبار می‌شود و گاهی نیز همین اعمال و رفتار در ظل نیت و جهت‌یابی و هدف‌گیری درست و الهی همانند گوهری گران‌بها آنچنان دارای ارزش و اعتبار می‌گردد که نمی‌توان آن را به علت گران‌مایگی ارزیابی کرد و گاهی نیز همین اعمال و رفتار به‌خاطر هدف‌گیری‌های نادرست و غیرانسانی به‌صورت وزر و وبالی بر دوش انسان سنگینی کرده و برگه‌های جرم و گناه فزون‌تری بر صفحات پرورنده اعمال سیاه او اضافه خواهد نمود. اگرچه این اعمال به‌صورت اعمال واجب و تکالیف حتمی الاجراء او باشد؛ بنابراین لازم است که معلم و شاگرد در اعمال و کوشش‌های خود صرفاً خدا و طاعت از فرمان او و پیراستن خویش از رذائل و ارشاد بندگان خدا به حقایق دین را منظور نهائی خود قرار دهند.

رعایت انصاف و احترام

اگر کسی منصف نباشد و در طریق تعلیم و تعلم راه انصاف را در پیش نگیرد نمی‌تواند مطلبی را بفهماند و نه می‌تواند مطلبی را بفهمد؛ بنابراین باید معلم در بحث و گفت‌وگو و ایراد سخنان خویش همبستگی خود را با انصاف حفظ کند و به سؤال و پرسش به‌جای شاگرد هرچند هم که کم سن و سال باشد منصفانه گوش فرادهد و از شنیدن سؤال او اظهار تکبر و استنکاف ننماید؛ زیرا ممکن است با مضایقه از شنیدن سؤال او شاگردش از فایده و بهره سودمند مربوط به سؤال محروم گردد.

رضای خداوند

معلم در برابر افاضه علم اجرت نخواهد و انتظار پاداش و سپاس‌گزاری نداشته باشد، بلکه برای رضای خداوند و تقرب به او آموزش دهد و این کار را منتی از سوی خود بر شاگردان نشمارد، اگرچه آنان باید این منت را بر خود لازم بدانند؛ بلکه باید معلم این فضیلت را از آن شاگردان بدانند که دل‌های خود را پاکیزه کرده‌اند تا با پاشیدن بذر علم بر آن به خداوند تقرب جویند. آن‌ها مانند کسی هستند که زمینی را به

تو عاریت می‌دهد تا برای خود در آن کشت کنی. در این صورت سود تو بیش از سود مالک زمین خواهد بود و از وی منتهی بر گردن توست. در تعلیم نیز ثواب و پاداش تو نزد خداوند بیش از کسی است که به او دانش می‌آموزی و اگر دانش‌آموز وجود نداشت هرگز به این ثواب و پاداش نمی‌رسیدی.

تشویق و تحسین

معلم باید شاگردان خود را به علم و دانش تشویق نماید و فضائل و ارزش‌ها و مزایای علم و علما را به آنان تذکر دهد و یادآور گردد که علما و دانشمندان، وارث انبیا و پیامبرانند و بر کرسی‌ها و پایگاه‌هایی بلند و فرازنده و درخشانی از نور جایی دارند، کرسی‌ها و پایگاه‌هایی که مورد رشک انبیا و شهدا و جانبازان راه خدا بوده و این وجودات مقدس در این رابطه به حال آن‌ها غبطه می‌خورند. باید معلم این گونه سخنان شوق‌آفرین را که در طی آیات و اخبار و آثار و اشعار و امثال به چشم می‌خورد و بازگوکننده فضائل و منازل و مقامات والای علم و علما است به گوش و هوش آن‌ها برساند.

تواضع و فروتنی

معلم و شاگرد در پایبند بودن به حسن خلق نسبت به سایر مردم وظیفه بیشتر و سنگین‌تری دارند. آن‌دو موظفند که تواضع و فروتنی و رفق و مدارای کامل را درباره دیگران معمول دارند و در این رهگذر از بذل توان و طاقت خویش به‌منظور تکمیل نفس دریغ نوززند. از معاویه بن وهب روایت شده که گفت: از امام صادق (ع) شنیدم که فرمود: جویای علم و دانش باشید و خویشتان را همراه آن با آمیزه حلم و بردباری و متانت و وقار بیارایید و نسبت به کسی که از او علم و دانش را درخواست می‌کنید متواضع و فروتن باشید و همچون دانشمندان جبار و اشراف‌منش نباشید؛ چون طرز رفتار باطل و نابحق شما، حق شما را از میان می‌برد.

آراستگی ظاهر

معلم آنگاه که می‌خواهند در جلسه درس حضور یابد لازم است همیشه با وضو و پاکیزه از هرگونه کثافت و آلودگی و پلیدی باشد. بدن و جامه خویش را نظیف و خوش‌بو سازند و به‌منظور تجلیل از مقام علم و دانش و رفاه حال حاضران و هم‌نشینان و فرشتگانی که پروانه‌وار گرداگرد این محفل مقدس در گردش‌اند بهترین جامه خود را در بکنند. به‌خصوص اگر جلسه درس در مسجد برگزار شود رعایت این

نکات شایسته‌تر است و تمام نکاتی که در مورد نظافت و پاکیزگی بدن و لباس در شریعت مقدس اسلام درباره همه مردم گوشزد شده است رعایت آن‌ها برای معلم شایسته‌تر و ضروری‌تر است.

شوخی طبیعی

مزاح و شوخی اگر اندک باشد و بر سبیل ندرت و به منظور تجدید نشاط و شادابی شاگردان و زدودن و ستردن فرسودگی خاطر آن‌ها انجام گیرد، کاری است ستوده و پسندیده؛ چنان‌که پیامبر اسلام (ص) و راهبران و ائمه پس از او که راه را بازیافته‌اند گاهی برای ایجاد انس میان هم‌نشینانشان و الفت قلوب آن‌ها مزاح و شوخی می‌کردند. خندیدن نیز تا همین مقدار با مزاح نزدیک است و می‌توان برای تجدید نشاط اهل مجلس از آن استفاده کرد. رسول خدا (ص) آنگاه که می‌خندید دندان‌های پسین و کناره او نمایان می‌گشت لکن صدا به قهقهه بلند نمی‌کرد. اعتدال در خندیدن را می‌توان به تبسم و لبخند تعبیر نمود که شایسته است خنده آدمی از آن حد تجاوز نکند.

ارتباط مداوم با قرآن و دعا

معلم باید از آن لحظه‌ای که پا از خانه بیرون می‌نهد و در جهت رفتن به جلسه درس گام برمی‌دارد ذکر و یاد خدا را استمرار دهد و وابستگی خویش را با او حفظ نماید تا آنگاه که وارد جلسه درس گردد و بالاخره خدای را در این مدت فراموش نکرده و همواره از او برای توفیق خویش مدد جوید. معلم باید قبل از شروع به بحث و کاوش علمی و تدریس به عنوان تبرک و تیمن چند آیه‌ای از قرآن کریم را قرائت کرده و پس از آن برای خود و حاضران جلسه درس و سایر مسلمین دعا کند و از شر شیطان مطرود از رحمت پروردگار به خدا پناه برد.

ممانعت تلویحی

از جمله دقایق هنر تعلیم و تربیت این است که معلم تا می‌تواند شاگرد را تلویحاً نه تصریحاً و با مهربانی نه با سرزنش از بدخویی منع کند، زیرا بی‌پرده سخن گفتن پرده هیبت را می‌درد و شنونده را بر اقدام به مخالفت دلیر و گستاخ می‌گرداند و حرص او را به اصرار در کار برمی‌انگیزاند. پیامبر خدا که راهنمای هر معلمی است فرموده است: «اگر مردم را از شکستن پشگل شتر منع کنند، آن‌ها آن را می‌شکنند و می‌گویند؛ از این رو این کار بر ما منع شده که بر انجام آن فایده‌ای مترتب است». داستان آدم و حوا

(ع) و آنچه از آن نهی شدند هشداري براي تو است. چه ذکر آن به منظور افسانه‌گویی نبوده؛ بلکه برای آن بوده است که مایه تنبه و عبرت شود. دیگر اینکه با کنایه و در لفافه سخن گفتن نفوس برتر و اذهان روشن‌تر را برای استنباط معانی آن مایل می‌گرداند و خوشحالی درك معنای آن انسان را به عمل راغب می‌سازد تا او بداند که آن معنا از زیرکی و هوش او به دور نیست.

۲. سلوک علمی

حفظ منزلت علم

معلم باید مقام و حیثیت علم را ارج نهاده و آن را به خواری و ابتذال و فرومایگی نکشاند، به این معنی که علم را در اختیار افراد نالایق و نااهل قرار ندهد و آن را به مکانی که منسوب به شاگرد او است نبرد. یعنی علم را به جایی حمل نکند که آنجا بنام شاگرد او قابل شناسائی است. اگرچه آن شاگرد فردی گران‌قدر باشد؛ بلکه معلم باید علم را از چنین فرومایگی‌ها و ابتذال حفظ نماید. چنان‌که پیشینیان نگاهبان و پاسدار حرمت و آبروی علم و دانش بوده‌اند و داستان آن‌ها با خلفا و طبقه اشراف فراوان و مشهور است که کوشش خویش را در حفظ حیثیت علم بکار می‌داشتند و آن را برای تعلیم به فرزندان خلفا و اشراف، به خانه آن‌ها نمی‌بردند. زهري گفته است: نشانه ابتذال و سبکی و خواری علم و دانش آن است که معلم و استاد؛ آن را به سوی خانه شاگرد خود حمل کند.

گشوده‌ذهنی

معلمی که به پاره‌ای از علوم اشتغال و با آن‌ها سروکار دارد نباید علوم دیگر را در چشم دانشجو بد جلوه دهد. مانند معلم علم لغت که عادت داشته باشد فقه را تقبیح کند یا معلم فقه که حدیث و تفسیر را زشت شمرده بگوید که آن‌ها نقل و سماع محض هستند و این کار پیرزنان است و عقل را در آن‌ها مداخله‌ای نیست همچنین معلم علم کلام نباید دانشجو را از فقه برهاند و بگوید: فقه فرع است و سخنانی است درباره حیض زنان و آن کجا و کلام که پیرامون صفات رحمان است کجا. این‌ها که گفته شد برای معلمان صفاتی نکوهیده است که نه تنها سزاوار است از آن‌ها دوری جویند، بلکه شایسته است معلم راه فراگیری علوم دیگر را برای دانشجو باز و هموار سازد.

توجه به فهم و استعداد

معلم باید میزان درک دانشجو را در نظر گیرد و به آن بسنده کند و به او چیزی نگوید که خرد او به آن نمی‌رسد، چه در این صورت از درس گریزان می‌شود و یا عقلش پریشان می‌گردد؛ در این راه به سرور بشر اقتدا کند، در آنجا که فرموده است: «ما گروه پیامبران مأموریم مردم را در جایگاهی که دارند فرود آوریم و به اندازه خودشان با آن‌ها سخن گوئیم» نیز فرموده است: «هرگاه کسی با مردمان سخنی که عقل آن‌ها بدان نمی‌رسیده گفته است شکی نیست آن سخن برای برخی از آن قوم فتنه‌ای بوده است». علی (ع) درحالی که نگاهی به سینه‌اش کرد فرمود: «در اینجا علوم بسیاری است؛ کاش حاملانی برای آن‌ها می‌یافتیم». علی (ع) راست گفته است، چه دل‌های پاکان قبور اسرار است» و عالم را سزاوار نیست آنچه را می‌داند برای هرکسی فاش کند و این در جایی است که دانشجو بتواند مطلب را فهم کند، و اهل سودجویی نباشد؛ اما تکلیف در جایی که دانشجو نتواند آن را درک کند روشن است. عیسی (ع) فرموده است: «جوهر را بر گردن خوک‌ها نیاویزید، و بی‌شک حکمت بهتر از جوهر است و هرکس حکمت را ناخوش بدارد بدتر از خوک است». از این رو گفته‌اند برای هرکسی به اندازه عقلش پیمانہ کن و با ترازوی عملش برای او بسنج، تا از او در امان مانی و وی نیز از تو سود برده باشد، و گرنه به سبب تفاوت معیار دچار مشکل و ناسپاسی او می‌شوی.

اعتدال و اقتصاد در بیان

معلم نباید مدت جلسه درس خود را آن اندازه طولانی سازد و آنچنان در شرح و بسط مطالب پرگویی کند که موجب ملال و فرسایش خاطر شاگردان و یا مانع فهم و ضبط و به‌خاطر سپردن درس گردد؛ زیرا هدف از تدریس این است که شاگردان بیان استاد را درک نموده و آن را به‌خاطر بسپارند و چون به علت اطاله سخن، ذهن شاگردان خسته و فرسوده گردد هدف و مقصد قسمتی از بیان و تقریر و توضیح و یا مخل به ضبط و درک شاگردان گردد؛ زیرا در این صورت نیز نقض غرض لازم می‌آید، و مقصود که عبارت از فهم و ضبط است از میان می‌رود. معلم نباید درس خود را آنچنان کوتاه و محدود برگزار کند که موجب نقض مقصود و هدف از تدریس از دست می‌رود.

مداومت در تحصیل

باید معلم در اشتغالات علمی اعم از خواندن، مطالعه، نگارش و حاشیه‌نویسی، مباحثه، مذاکره، تفکر و تدبیر، حفظ و از برکردن، اقرا و امثال آن‌ها همواره کوشا باشد و ملازمت و

همبستگی با اشتغالات علمی را مطلوب خویش برشمرد و آن را سرمایه زندگانی خود تلقی نماید و حتی الامکان به کارهای غیر علمی یعنی به امور دنیوی سرگرم نشود؛ ولی در صورت عدم امکان می‌توانند اشتغالات به امور دنیوی را به قدر ضرورت و نیازهای اولیه محدود سازند. البته باید توجه داشته باشند که اشتغالات غیر علمی و رسیدگی به ضروریات اولیه دنیوی بر حسب نیازهای روزمره زندگی آنگاه معقول است که معلم و شاگرد نیازهای علمی خود را برآورده ساخته و وظایف مربوط به آن را ادا کرده باشند.

آموزش تدریجی و رتبه‌بندی مطالب

باید شاگرد را از اشتغال به امور غیر ضروری و غیر واجب، قبل از اشتغال به امور ضروری و واجب و از اشتغال به واجب کفائی قبل از اشتغال به واجب عینی بازدارد. یکی از واجبات عینی که باید شاگرد در نخستین مرحله در انجام و ادا آن بکوشد، اصلاح و پیراستن دل و پاکیزه‌ساختن درون به وسیله نیروی تقوی و پرهیزکاری است. مقدم بر همه چیز و همه کس خود معلم باید از نظر تقوی خویشتن را مورد بازخواست و بازپرسی و تفتیش قرار دهد و ببیند که آیا از تقوی و پارسائی بهره‌ای دارد. آنگاه پس از احراز مقام تقوی و پرهیزکاری در خویشتن، به ارشاد شاگرد دست یازد تا شاگرد در مرحله نخست از رفتار و در مرحله دوم از گفتار او الگو و سرمشق گیرد. معلم باید ترتب و تسلسل علوم و معارف را به هنگام تدریس باتوجه به پایه معلومات شاگردان در نظر گرفته و آنها را از پرداختن به علوم ادبی قبل از پرداختن به سنت و معارف ساده دینی منع کند و ترتیب و پیامدهای منطقی علوم و معارف را به شاگردان گوشزد نماید.

صلاحیت علمی

کسی که می‌خواهد عهده‌دار منصب تعلیم گردد باید قبلاً مراتب صلاحیت و شایستگی خویش را برای تصدی چنین مقامی در خود فراهم آورد و باید این شایستگی در تمام مظاهر وجود او پدیدار باشد. یعنی سیما و چهره و طرز سخن گفتن و گفتارش نمایانگر اهلیت و شایستگی او برای احراز مقام تعلیم بوده و اساتید صالح وی نیز صلاحیت او را تأیید و گواهی کنند. در حدیثی مشهور چنین آمده است که رسول اکرم (ص) فرمود: اگر کسی با تکلف، نسبت به چیزی اظهار بی‌نیازی کند که به او داده نشده است و به دارائی تظاهر نماید، و خویشتن را بیش از اندازه بیاراید و بالیدن آغاز کند، بمانند کسی است که دو جامه دروغین و فریبا را در بر می‌نماید، جامه‌ای که لازم نبوده و متناسب با او نمی‌باشد.

اعتراف به نادانی

یکی از مهم‌ترین وظایف معلم این است که وقتی از او درباره موضوعی سؤال کردند که بدان احاطه و آگاهی ندارد و یا آنکه در ضمن تدریس به مسئله‌ای برخورد کند که فاقد اطلاع و آگاهی در آن مسئله باشد باید به عجز خود اعتراف نموده و بگوید: از آن اطلاعی ندارم یا باید بگوید: درباره آن تحقیق نکرده‌ام و به طور کامل از آن آگاهی ندارم و یا آنکه صریحاً بگوید: نمی‌دانم یا بگوید: باید درباره آن تجدیدنظر کنم و بالاخره از اعتراف به عجز و ناتوانی در این گونه موارد استنکاف ننماید. یکی از نشانه‌های دانش انسان عالم و دانشمند این است که درباره مسائلی که از آن آگاهی درستی ندارد، بگوید: نمی‌دانم و خدا بدان عالم‌تر است. علی (ع) فرمود: «وقتی از شما راجع به چیزی سؤال کردند که علم و آگاهی درباره آن ندارید، راه فرار و گریز را در پیش گیرید. عرض کردند: این فرار و گریز چگونه است؟ فرمود: بگویید: خدا بهتر می‌داند».

پرسشگری

پرسش معلم از شاگرد باید به منظور ارشاد به حقیقت و واقعیت باشد و خدا را در این مسیر مدنظر گیرند و همدیگر را به خیر رهنمون سازند. باید معلم نتایج سودمند مسائل دقیق و نکات پیچیده و ناآشنا را برای یاران و شاگردان خود مطرح سازد و از آن‌ها درخواست پاسخ نماید و با طرح این فوائد و نتایج مسائل و نکات مذکور، قدرت درک آن‌ها را بیازماید تا در ضمن آن، فضل و معلومات افراد و شاگردان برجسته نیز نمودار گردد. طرح مسائل دقیق، این فایده را دارا است که از رهگذر آن شاگردان با این مسائل سروکار پیدا کرده و به دقت و باریک‌اندیشی درباره آن‌ها خوی گیرند.

همراهی علم و عمل

عالم باید به علم خود عمل کند و کردارش گفتارش را تکذیب نکند، زیرا علم به بصیرت و چشم دل درک می‌شود، و عمل به بصر و چشم سر مشاهده می‌گردد و دارندگان چشم سر بیش از صاحبان بصیرت‌اند، و چون عمل مخالف علم باشد مانع رشد و تکامل می‌شود و اگر کسی چیزی تناول کند و به مردم بگوید آن را نخورید که زهر کشنده است مردم او را ریشخند و به جنون متهم می‌کنند و حرص آن‌ها در مخالفت با سخن او افزون می‌شود و می‌گویند: اگر آن پاکیزه‌ترین و لذیذترین چیزها نبود آن را برای خود بر نمی‌گزید. معلم رهنما نسبت به دانشجو مانند نقش نسبت به گل

یا چوب نسبت به سایه است. گل چگونه ممکن است از چیزی که در آن نقشی نیست نقش بپذیرد و یا چوبی که کج است سایه‌اش راست و مستقیم باشد.

بحث و نتیجه‌گیری

جامعه بشری با سود بردن از تعلیم و تربیت می‌تواند از کساد و افول علم و نابودی سرمایه‌های علمی پیشگیری کند؛ بنابراین تعلیم از مهم‌ترین عبادات و مؤکدترین واجبات کفائی است که هر فرد از جامعه انسانی که حامل علم و معارف و معلومات است باید در انتقال آن به دیگران احساس وظیفه و مسئولیت نماید و تا وقتی که این مهم صورت نپذیرد همه علما و دانشمندان باید موضوع تعلیم را به‌عنوان یک امر واجب و تکلیف الزامی تلقی نموده و درصدد ادای این وظیفه خطیر برآیند. چنان‌که خداوند متعال در سوره آل عمران آیه ۱۸۷ فرموده است: «وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْتُمُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاشْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبُئْسَ مَا يَشْتَرُونَ»؛ «و به‌خاطر بیاورید هنگامی را که خدا از کسانی که کتاب آسمانی به آن‌ها داده‌شده، پیمان گرفت که حتماً آن را برای مردم آشکار سازید و کتمان نکنید! ولی آن‌ها آن را پشت سر افکندند؛ و به بهای ناچیزی فروختند؛ و چه بد متاعی می‌خرند؟». از این رو مشخص است که تعلیم و آموزش به دیگران به چیزان گران‌بها و با ارزش است. در این راستا پژوهش حاضر با هدف بررسی مؤلفه‌های شاگردپروری در تربیت اسلامی به بررسی اندیشه‌های دو اندیشمند بزرگ و نامی اسلامی یعنی شهید ثانی و فیض کاشانی پرداخته شد. زیرا این دو عالم برجسته در برخی از آثار خود به‌صورت تخصصی به شرح آداب معلمی و اصول آن پرداخته‌اند. در این راستا شهید ثانی پس از سال‌ها فعالیت در حوزه تعلیم و تعلم و آشنایی با حوزه‌های علمیه شیعه و سنی در تحلیلی آسیب‌شناختی از نامرادی معلمان و متعلمان در تعلیم و تعلم مطلوب تصمیم گرفت به‌منظور بهبود و افزایش کارآمدی فعالیت‌های آموزشی معلم و شاگرد مطالبی را در حوزه اخلاق و آداب آموزشی در اختیار معلمان و متعلمان قرار دهد. از این رو برای تحقق این مهم ابتدا در کتاب منار القاصدین فی اسرار معالم الدین و سپس در کتاب منیه المرید فی ادب المفید والمستفید به این مطلب پرداخت و بعداً به دلیل اهمیت و ارزش موضوع، کتاب دوم را در کتابی با‌عنوان بقیه المرید تلخیص نمود. البته باید در نظر داشت که

تاکنون از کتاب منارالقاصدین و بغیه المرید نسخه‌ای شناسایی نشده و شاید این دو اثر نیز در کنار بخش اعظم کتاب‌های او در آتش تعصب دشمنان سوزانده شده‌اند.

نتایج پژوهش حاضر پس از بررسی کتاب المحجه البیضا فیض کاشانی و منیه المرید شهید ثانی نشان داد که مؤلفه‌های شاگردپروری در دو حیطه سلوک اخلاقی و سلوک علمی قابل تقسیم است که مؤلفه‌های سلوک اخلاقی شامل؛ مهربانی و خیرخواهی، مصلحت‌اندیشی، عفت نفس و خلوص نیت، رعایت انصاف و احترام، رضای خداوند، تشویق و تحسین، تواضع و فروتنی، آراستگی ظاهر، شوخ طبعی، ارتباط مداوم با قرآن و دعا، ممانعت تلویحی و مؤلفه‌های سلوک علمی شامل؛ حفظ منزلت علم، توجه به فهم و استعداد، گشوده‌ذهنی، اعتدال و اقتصاد در بیان، مداومت در تحصیل، آموزش تدریجی و رتبه‌بندی مطالب، صلاحیت علمی، اعتراف به نادانی، پرسشگری و همراهی علم و عمل است که همه این مؤلفه‌های ذیل مضمون فراگیر شاگردپروری گنجانده شده‌اند. همچنین باید به این موضوع اشاره نمود که باتوجه‌به فراوانی بیشتر برخی از مؤلفه‌ها مانند؛ مهربانی و خیرخواهی، عفت نفس و خلوص نیت، رعایت انصاف و احترام، رضای خداوند، تواضع و فروتنی، ممانعت تلویحی، توجه به فهم و استعداد، آموزش تدریجی و رتبه‌بندی مطالب، همراهی علم و عمل می‌توان گفت که از غنای بیشتری برخوردار بوده و حضور پرمایه‌ای در آثار مورد بررسی و اندیشه‌های دو اندیشمند یادشده داشته‌اند و باتوجه‌به فراوانی کمتر برخی از مؤلفه‌های شاگردپروری مانند؛ مصلحت‌اندیشی، آراستگی ظاهر، شوخ طبعی، ارتباط مداوم با قرآن و دعا، حفظ منزلت علم، گشوده‌ذهنی، اعتدال و اقتصاد در بیان، مداومت در تحصیل، صلاحیت علمی، اعتراف به نادانی، پرسشگری می‌توان گفت این مؤلفه‌ها حضور کم‌رنگی داشته‌اند. در این زمینه برخی از مؤلفه‌های اشاره شده در پژوهش رمضانی، یاوری و حیدری (۱۴۰۱)، نادری، حیدری و میرباقری‌فرد (۱۴۰۰)، رضازاده، نجف‌آبادی و کافی موسوی (۱۳۹۹) رمضانی، حیدری و نوروزی (۱۳۹۸)، رمضانی، حیدری و نوروزی (۱۳۹۶)، اسلامی (۱۳۹۶)، مظفری‌پور (۱۳۹۵)، رمضانی، بختیار نصرآبادی و نوروزی (۱۳۹۳)، اکبری، تقوی، قنبری، باقری و عطوفی (۱۳۹۳)، عبداللهی، دادجوی توکلی و یوسلیانی (۱۳۹۳) غفاری هاشجین، کشاورز شکری، میرزامحمدی و آمرورامینی (۱۳۹۱)، مینگوی و چینگ

(۲۰۱۳)، پاول و پارکر (۲۰۱۷) با یافته‌های پژوهش حاضر و مؤلفه‌های شاگردپروری احصاء شده در پژوهش حاضر مرتبط و هم‌سو است. از این رو با توجه به مؤلفه‌های استخراج شده در پژوهش حاضر پیشنهاد می‌شود که معلمان تنها به آموخته‌های علمی بسنده نکرده و با نظر به شخصیت معلمان شاگردپروری نظیر شهید ثانی و فیض کاشانی در جهت کسب فضایل اخلاقی نیز گام بردارند. همچنین زمینه برای حضور بیشتر معلمان در جمع دانش‌آموزان فراهم شود تا به واسطه ارتباط بیشتر معلم و شاگرد و شکل‌گیری روابط صمیمانه زمینه برای تأثیرگذاری بیشتر معلم بر دانش‌آموز فراهم گردد. علاوه بر این در ارزشیابی معلمان و طرح‌هایی نظیر انتخاب معلم نمونه مؤلفه‌های شاگردپروری ملاک و معیار ارزیابی قرار گرفته شود و در دانشگاه فرهنگیان به این مهم توجه بیشتری شود و در کنار مباحث علمی به مؤلفه‌های شاگردپروری نیز پرداخته شود. همچنین پیشنهاد می‌شود در پژوهش‌های دیگر به بررسی مؤلفه‌های شاگردپروری در آراء و اندیشه‌های دیگر معلمان، اندیشمندان و فیلسوفان پرداخته شود تا مؤلفه‌های جامعی از شاگردپروری در اختیار نظام آموزشی و معلمان قرار داده شود و بیش از پیش به کار گرفته شوند و شاگردپروری بخشی از وجود و شخصیت معلمان گردد.

منابع

- Abdollahi, B., Dādjooye Tavakkoli, A., & Ali Youseliāni, G. (2014). Identification and validation of effective teachers' professional competence. *Educational Innovations*, 13(1), 25-48. [In Persian]
- Abedi Jafari, H., Taslimi, M. S., Faghihi, A., & Sheikhzade, M. (2011). Thematic Analysis and Thematic Networks: A Simple and Efficient Method for Exploring Patterns Embedded in Qualitative Data Municipalities). *Strategic Management Thought*, 5(2), 151-198. [In Persian], doi: 10.30497/smt.2011.163
- Abedini, M. R. (2019). *Disciple-educating: the training of students in the educational process of Ahl al-Bayt (AS)*, Qom: Ma'arif. [In Persian]
- Ahmadgholami, M., Heidari, M., & Bakhtiar Nasrabadi, H. (2020). Exploring Martin Buber's spiritualist approach to teacher's ethics. *The Journal of New Thoughts on Education*, 16(2), 173-194. [In Persian], doi: 10.22051/jontoe.2020.27748.2792
- Akbari, M., Taghavi, A., Ghanbari, H., Bageri, M., & Otoufi, A. (2014). A Comparison of the Students' and Teachers' Viewpoints about the

- Characteristics of a Good Teacher in Dentistry. *Journal of Mashhad Dental School*, 38(4), 281-290. [In Persian], doi: 10.22038/jmnds.2014.3148
- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic networks: an analytic tool for qualitative research. *Qualitative research*, 1 (3), 385-405.
- Chateau, J (1387). *Great teachers*, translated by: Gholamhossein Shakohi, Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Ebrahimzadeh, I. (2005), *Philosophy of Education*, Tehran: Payam Noor university. [In Persian]
- Eslami Ardakani, S. A. (2013), a brief look at the educational implications of the principles of Maulavi's anthropology in terms of curriculum and student-teacher relationship. *Islamic Education Research Quarterly*, 6 (2), 2-21. [In Persian].
- Fazli, Khadim Hossein (2010) A passage and a comment on the life and personality of Faiz Kashani, *Marfat Monthly*, 19 (9), 83-100. [In Persian].
- Ghadampour, E., Abasi, M., Aalipour, K., & Malky, M. (2020). The Effect of Gratitude Training on Expected Social Behavior and Teacher-Student Relationships in Students. *Positive Psychology Research*, 6(2), 65-78. [In Persian], doi: 10.22108/ppls.2020.121260.1872.
- Ghaffari Hashjin, Z., Keshavarz Shokri, A., Mirza Mohammadi, M. H., & Amer Varamini, N. (2013). Parameters of scientific ethics and training students in the practical- teaching method of Imam Khomeini. *Journal of Islamic Education*, 7(15), 65-88. [In Persian]
- Ghaffari Hashjin, Z., Keshavarz Shokri, A., Mirza Mohammadi, M. H., & Amer Varamini, N. (2013). Parameters of scientific ethics and training students in the practical- teaching method of Imam Khomeini. *Journal of Islamic Education*, 7(15), 65-88. [In Persian]
- Islami, E. (2017). Examination of relationship between teacher and student based on I-Thou relationship and its objective experiences in Gabriel Marcel's thought. *The Journal of New Thoughts on Education*, 13(1), 183-210. [In Persian], doi: 10.22051/jontoe.2017.11150.1399
- Karimnejad Lalami, Z., Khanifar, H., & Saadati Shamir, A. T. S. S. (2022). Designing the Educational Dialectic Model of Imam Hossein (AS) in the Event of the Year 61 AH and Using it in the Relationship between Teacher and Student. *pazhooresh va andisheh*, 19(62), 55-84. [In Persian], doi: 10.22034/init.2022.98671.
- Maykut, P & Morehouse, R. (1994). *Beginning Qualitative Research. A Philosophic and Practical Guide*. London Washington D.C: Falmer Press.
- Minghui, G., & Qinghua, L. (2013). Personality traits of effective teachers represented in the narratives of American and Chinese preservice

- teachers: A cross-cultural comparison. *International Journal of Humanities and Social Science*, 3 (2), 84-95.
- Mirzamohammadi, M. H. (1386), *Farabi and education and training*, Tehran: Yastroun. [In Persian]
- Mozaffari Pour, R. (2016). The characteristics of charismatic teacher as a model of effective teacher. *Educational Innovations*, 15(2), 135-150. [In Persian]
- Naderi, A., Heidari, M. H., & Mirbagherifard, S. A. (2021). Recognizing the Components of "Disciple-educating" in Islamic Mysticism with Emphasis on the Teacher Character of Junaid Baghdadi, Bayazid Bastami, and Najmoddin Kobra. *Journal of Islamic Education*, 16(35), 7-33. [In Persian], doi: 10.30471/edu.2020.6482.224.
- Powell, S. R., & Parker, E. C. (2017). Preservice Music Teachers' Descriptions of Successful and Unsuccessful Teachers. *Music Teacher Education*, 26 (3), 27-37.
- Rafii, Behrouz (1400). *Great Muslim teachers*, Tehran: Semit. [In Persian].
- Ramezani, F, Bakhtiar Nasrabadi, H. A, and Nowrozi, R. A. (2014). Analyzing the characteristics of the teacher, in the direct address of the Holy Quran to the Holy Prophet, *Islamic Social Research Quarterly*, 20 (4), 106-84. [In Persian]
- Ramezani, F, Heydari, M. H, & Nowrozi, Reza Ali. (2016). An inspiring teacher, a search on the behavior and character of four prominent Iranian teachers in the contemporary era (2018). *S. Scientific Journal of Islamic Education*, 25(37), 57-77. [In Persian], 20.1001.1.22516972.1396.25.37.3.9
- Ramezani, F., Heidari, M. H., & Nowrozi, R. A. (2019). Recognizing the Pattern of "Inspiring Teacher" Based on the biography of Three Iranian Outstanding Teachers Mohammad Hossein Naiini, Mohammad Hossein Tabatabaei, and Morteza Motahari. *Journal of Islamic Education*, 14(30), 155-176. [In Persian], doi: 10.30471/edu.2019.1612
- Ramezani, F., Yavari, E., & Heidari, M. H. (2022). A Study of the Characteristics of Socrates as an Inspiring Teacher. *Educational and Scholastic studies*, 11(2), 487-521. [In Persian], 20.1001.1.2423494.1401.11.2.19.3.
- Rezazadeh, M., Najafabadi, Z., & kafimosavi, A. (2020). Components of Scientific and Ethical Education of Banu Amin's Apprenticeship. *Islamic Perspective on Educational Science*, 8(15), 229-240. [In Persian], doi: 10.30497/edus.2020.238699.1356
- van der Heijden, H. R. M. A., Geldens, J. J. M., Beijaard, D., & Popeijus, H. L (2015). Characteristics of Teachers as change agent's teachers and teaching. *Theory and Practice*, 21 (6), 681-699.